

**A NAGYVÁRADI RÓMAI KATOLIKUS EGYHÁZMEGYEI KÖNYVTÁR
RÉGI ÁLLOMÁNYA – ALTBÜCHERBESTAND DER BIBLIOTHEK DER
DIÖZESE IN GROSSWARDEIN**

Összeállította Emödi András, Budapest–Nagyvárad, Akadémiai Kiadó–Egyházmegyei Könyvtár–OSZK, 2005, 295 l. (A Kárpát-medence Magyar Könyvtárainak Régi Könyvei, 1).

„Ezt a könyvet kérem elne roncsák, hanem hozzák bé Somlyóra és én megfizetem az árát.” (168.) Talán ezzel a *Corpus Juris Hungaric*be jegyzett mondattal jellemezhetjük leginkább azt a nagyszabású vállalkozást, melynek célja a Nagyvárad Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár teljes 1801 előtti állományának feltárása és katalógusszerű bemutatása. Az ismeretlen 18–19. századi ajánlattevőt és a 21. század tudós könyvtárosát ugyanaz a szándék vezérli: megmenteni egy könyvet, sőt egy hatalmas könyvállományt az elkallódástól. Voltaképpen szomorúsággal tölthetne el bennünket ez a lemaradás, különösen, ha a könyv- és könyvtártörténeti kutatások nyugati tendenciáit is figyelembe vesszük, ám egy ilyen szép kivitelű és gondos munkát tükröző katalógust kezünkben tartva nem lehet okunk a fanyalgásra. Éppen ellenkezőleg, örülnünk kell már annak is, hogy inséges világunkban volt akarat, szándék és főként pénzügyi forrás a cél megvalósítására.

E munka gyökerei egészen 1998-ig nyúlnak vissza, amikor az egyházmegyei könyvgyűjteményeket, a püspöki, a szemináriumi és a káptalani állományt integrálták, majd egy újabb fázisban 2000 és 2002 között a plébániai könyvtárak történetileg értékes tételeit is összegyűjtötték. Mind-

emellett az Egyházmegyei Könyvtárhoz került a kapucinus rendi könyvtár felügyeleti joga is. A plébániai állomány feltérképezése egyfajta kárfelméréssel is együtt járt, hiszen a fellelhető régi leltárak és a mai állapotok összevetése során gyakran súlyos veszteségekre derült fény. Ennek ellenére a végeredmény lenyűgöző lett: a katalógus, mely az Egyházmegyei Könyvtár jelenlegi állapotának tükrözi, 8 ösnyomtatványt, 374 16. századi külföldi nyomtatványt és 219 RMK-t tartalmaz. Az RMK kötetek közül külön is említést érdemel egy 1695-ben, Nagyszombatban kiadott szlovák nyelvű munka, bibliográfiailag mindeddig ismeretlen első kiadása.

Mielőtt ismertetnénk az integrált könyvtárak korabeli szervezési és gyűjtési elveit, érdemes felelevenítenünk a váradi és tágabban a bihari katolikusok történelmi viszontagságait, hiszen mindez magyarázatul szolgál arra, hogy miért csak a 18. században létesülhettek jelentős katolikus bibliotékák. Másfél évszázaddal korábban Váradnak nem volt a pápa által is megerősített katolikus püspöke, s egész Erdélyben országgyűlési határozatok szentesítették a kálvinista és a lutheránus vallásgyakorlatot, miközben 1556 óta a katolikusok vallásszabadsága erősen korlátozott volt. Köztudomású, hogy a katolikus egyházi

személyeket 1566-ban ki is tiltották Erdélyből, a törvény megszületését azonban a közhangulat is jelentősen befolyásolta. Váradon egy évvel korábban az antitrinitárius tömeg megrongálta és összetörte az utcákon álló feszületeket és a szentek szobraikat. Noha a zavargások résztvevői a váradi káptalan szerzeteseit nem bántották, a következő esztendő virágvasárnapjáig, a katolikus klérus végső maradékeként, nekik is el kellett hagyniuk Bihar fővárosát. Az 1580-as években rövid időre visszatérnek a városba a Báthory István támogatását élvező jezsuiták, de újbóli megjelenésük azonnal konfliktusok forrásává vált. Ennek az állapotnak vetett véget az 1606-os bécsi béke, melynek következtében közel száz évig sem Váradon, sem a környékén nem lehetett pápista papot találni. A katolikus egyház visszatérése egészen 1692-ig váratott magára, amikor a császári seregek harminckét évi török megszállás után felszabadították a várost. A felsorolt okok egyértelműen magyarázzák a katolikus bibliotékák kései alapítását, s részben azokat az anomáliákat is, amelyek bizonyos plébániai gyűjtemények egyedi elemzésekor jelentkeznek. Ha megvizsgáljuk a következtetések levonására leginkább alkalmas, viszonylag gazdag állománnyal rendelkező szilágysomlyói parókia anyagát, azonnal szembetűnik, hogy a huszonegy antikvából összesen kilencnek a szerzője a 4–5. század fordulóján élt konstantinápolyi püspök, Johannes Chrysostomus. Ez a tény önmagában nem is lenne meglepő, hiszen Aranyszájú Szent János mindig is rendkívül népszerű egyházi szerző volt, úgy viszont már annál inkább, hogy művei a nagyváradi egyházmegyében csak Szilágysomlyón voltak fellelhetők. A kilenc kötetből három valamikor a

leideni Balthasar Langhé volt, míg a püspök műveinek 1558-as, három kötetbe kötött antwerpeni összkiadása biztosan a pozsonyi jezsuitáktól érkezett, s ez utóbbi kötetekben érdekes egybeesésként az 1692-es dátum szerepel. A tizennyolc RMK kötet összetételét felvázolva megállapíthatjuk, hogy az 1690-es éveket megelőző időszakból csak a mindennapos használatú nagy katolikus klasszikusok vannak meg: a Biblia Káldi György fordításában, két Pázmány-mű (az egyik ráadásul duplum), valamint Telegdi Miklós evangéliummagyarázatának harmadik része. Két protestáns szerző művét leszámítva a maradék 11 kötet közvetlenül a Várad felszabadítása körüli esztendőkben vagy nem sokkal később látott napvilágot. Hasonló tendenciák figyelhetők meg a vaskóhi anyagban is. Cserei Mihály, a korszak jelentős erdélyi történetírója az 1692-es év történéseinél külön is megemlíti: „De már az erdélyi pápisták látván, elkölt a református fejedelmek igazgatása, és hogy a római császár pápista, a magok religióját Erdélyben promoveálhatják, külön kezdének szakadozni a több religióktól.” (CSEI Mihály, *Erdély története*, s. a. r. BÁNKÚTI Imre, Bp., Európa, 1983, 245.) Ezek az adatok azt engedik sejtetni, hogy a katolikus egyház az ellenreformáció hatékonyságának érdekében ösztönözte az új parókiák gyors felszerelését, így, még ha a kötetek a plébános ízlését tükrözik is, mindenképpen a két törekvés egybecsengetésére gyanakodhatunk.

A káptalani könyvtár régi állománya kapcsán hasonló észrevételeket tehetünk, hiszen a híres leleszi konventtől kilenc kötet érkezett, s az anyag jelentős része az észak- és nyugat-magyarországi egyház-
megyékhez kapcsolódik. A 18. század

elején Váradra telepedett kapucinusok az osztrák–magyar rendtartományuk korábban alapított kolostoraiból szerezték be könyveiket. A püspöki és szemináriumi bibliotéka köteteinek származása igen változatos képet mutat, s a személyi possessorbejegyzések hiányában bekerülési útvonalukat szinte lehetetlen bemutatni.

A katalógus alapos átböngészése során számos érdekességet találhatunk. Igazi kuriózum például az Erasmus által 1521-ben, Bazelben kiadott, Cyprianus egyházatyja műveit tartalmazó antikva, melyben Heinrich Bullinger svájci reformátor possessorbejegyzésére és rövid kommentárjaira bukkanhatunk. De különlegességnek számít Prokopios egyik történeti műve is, hiszen annak az erasmista Wolfgangus Laziusnak a könyvtárából származik, aki hajdan a bibliafordító Pesti Gáborral is kapcsolatban állt. A nagy 17. századi főúri magánkönyvtárak, mint a Thurzó Györgyé vagy a Teleki Mihályé, egy-egy kalandos sorsú darabja is immár az Egyházmegyei Könyvtár polcain pihen, csakúgy, mint egy könyvtártörténetileg érdekes 18. századi magángyűjtő, Tokody György az ókori történeti klasszikusok tematikáját követő

kollekciójának három darabja. A könyvekben számtalan széljegyzet és bejegyzés olvasható az adósnévsoroktól a genealógiákon át egészen a népi gyógymódokig. Egy Bellarmino-munkához fűzött lapszéli megjegyzést érdemes idéznünk, mert racionalista szellemessége lefegyverző: „...huj hazug arulo, hogihogi férne egy embernek a szajaba az egész Christus teste...” (18). Ez a gyaníthatóan protestáns kéztől származó kommentár valószínűvé teszi azt a lehetőséget, ami a debreceni kollégium analógiája nyomán egyébként is feltételezhető, hogy a tulajdonos-bejegyzésben olvasható „illustris schola” nem a sárospataki jezsuita iskola, hanem a pataki református kollégium.

A Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állományát bemutató kötet egy négyrészesre tervezett sorozat első darabja. A tervek szerint rövidesen napvilágot láthat a könyvtár tulajdonában lévő 17. és 18. századi külföldi nyomtatványok, valamint az 1711–1801 között megjelent magyarországi kiadványok leírása is.

Pénzes Tibor Szabolcs

MEZŐVÁROS, REFORMÁCIÓ ÉS IRODALOM (16–18. SZÁZAD)

Szerkesztette Szabó András, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2005, 236 l. (Historia Litteraria, 18).

2001. május 31. és június 2. között a Nagykőrösi Tanítóképző Főiskola adott otthont egy nagy hagyományú rendezvénynek: a *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)* című konferenciát az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz–Barokk Kutatócsoportja, illetve a Károli Gáspár Református Egyetem

szervezte a többi magyarországi egyetem régi magyar irodalmi tanszékeinek közreműködésével. A tudományos ülésszak előadásait tartalmazó tanulmánygyűjtemény 2005-ben jelent meg a régi magyar irodalom forrásainak és újabb kutatási eredményeinek közzétételét felvállaló *Historia Litteraria* sorozat 18. köteteként.

Sajnos, mint a kötetet szerkesztő Szabó András is megjegyzi, nem minden előadásból készült írott változat. E sorok írója különösen Szentmártoni Szabó Géza élénk vitát kiváltott *Baranya reformátora volt-e Kákonyi Péter?* c. előadásának elmaradt publikálását sajnálja, mivel abban értékes, eddig ismeretlen adatok hangoztak el a tiszántúli mikrorégió reformációjának korai szakaszáról.

A kötet végül tizenhét előadás sajtó alá rendezett változatát tartalmazza. A konferencia és a könyv megjelenési ideje között eltelt négy év tapasztalatait a szerzők igyekeztek hasznosítani, így a végleges, megszerkesztett változatokba sok esetben nemcsak az előadást kísérő viták tanulságait, hanem az időközben megjelent tudományos munkák eredményeit is beillesztették. Tehát joggal mondhatjuk, hogy a közzétett írások igyekeznek naprakészek lenni.

A kötetben a tanulmányok szoros kronológiai sorrendben követik egymást, így a tudományos ülés szervezésekor megvalósuló tematikai tagolás nem érvényesül. A választott eljárás mellett szól, hogy ennek köszönhetően az olvasó előtt egyszerre rajzolódnak ki a mezővárosi reformáció egyéni és általános jegyei, s egyzersmind a jelentős számú eltérések ellenére némi tendenciózus folyamatosságot is észlelhet. Ez a szerkesztési elv lehetővé teszi, hogy a kötet anyagát úgy olvassuk, mint az egyes szövegek által különböző megközelítési módokat magába olvasztó folyamatrajzot, amely zömében a reformáció korai szakaszának létharcától a protestáns felekezetek megerősödéséig, a 17. század végéig követi a mezővárosok vallási és kulturális életét, de érintőlegesen kitekint a 18., sőt a 19. századra is. Az

alábbiakban – a logikus áttekinthetőség kedvéért – mégis tematikus egységek mentén igyekszem haladni.

Öt tanulmány a mezővárost mint organikus egységet állítja a vizsgálódás középpontjába. Ezek a szövegek közvetlenül arra keresik a választ, hogy milyen funkciót tölthettek be az új hit meggyökeresedésében a szabadabb szellemi élettel bíró, regionális központként működő, némi autonómiával rendelkező oppidumok. A kötet első négy szövege a hitújítás elterjedésének mikéntjére fókuszál, s a szakirodalomban „főúri vagy mezővárosi reformáció” címkével ellátott kérdéskört járja körbe, illetve konkrét példák alapján igyekszik erről minél árnyaltabb képet adni. Ezeknek az előadásoknak kiinduló és egyben zárógondolata tudatosan igazodik a korszak és a problémakör egyik legjelesebb kutatójának, a konferencia címválasztásával is megidézett Szakály Ferencnek azon megállapításához, miszerint „A magyar reformáció kibontakozása az egymásba át- meg áttűnő »főúri« és »mezővárosi« reformáció közös eredménye volt. Ha már mindenáron különbséget kell tenni, érzésünk szerint előbbi a teret és a lehetőséget, az utóbbi pedig részben a reformátorokat, részben a tömegnyomást biztosította”. (SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció: Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Bp., Balassi Kiadó, 1995, 30.)

Ugyanakkor ezek a tanulmányok nem csupán Szakály gondolatának rekapitulációi. Fő erényük, hogy a lokális történések országos eseményekben való kijelölését vállalják fel. Épp ezért egyöntetűen használhatjuk rájuk Erdélyi Gabriella „esettanulmány” meghatározását. Erdélyi Gabriella egy korabeli tanúvallatási jegyző-

könyv elemzésével gazdagon illusztrált előadásában a körmendi obszerváns kolostorreform eseményeit a szabad papválasztás nézőpontjából úgy értékeli, mint a jó két évtizeddel később bekövetkezett reformáció előzményét. A történések menetében a mezővárosi polgárok aktív, kezdeményező és ösztökélő szerepét hangsúlyozza, míg a földesúr részéről tapasztalható támogatást az uralom jelképes gyakorlataként értékeli. A két tényező kedvező konstellációjában ragadja meg a kolostorreform lényegét, s álláspontja szerint ez részben kivetíthető a hitújítás társadalmi környezetére is.

Csepregi Zoltán a reformáció egyik legelső hazai képviselőjének, II. Lajos király udvari tanácsosának, Brandenburgi György örgrófnak földesúri és kegyúri gyakorlatát teszi vizsgálat tárgyává. Mária királynő legbizalmasabb tanácsadója eltérő módon igazgatta a mai Csehország területén lévő és hazánkban található birtokait. Lajos király halála után Brandenburgi György Ferdinánd híve lett, így mind a cseh, mind pedig a magyar területeken található uradalmak királya a katolikus vallást védő Habsburg dinasztia volt. De míg külföldi birtokain a felszín alatt minden támogatást megadott a polgári lakosság által követendőnek tartott protestantizmus számára, addig itthoni uradalmakban elhatárolódott ettől. „A külső kegyurak kijátszása cinkos összekacsintásra indította a sziléziai városokat és földesurukat, miközben a kelet-magyarországi közösségek teljes kiszolgáltatottságukban passzivitásba süllyedtek” – hangzik a kutatás összegzése (32).

Bessenyei József módszeresen és szisztematikusan, széles körben elfogadott mítoszoktól megtisztítva cáfolja azt a

korábban már kikezdett, de a tudományos közvéleményben továbbra is elterjedt nézetet, mely szerint Török Bálint a hazai hitújítás egyik legelső előmozdítója lett volna. Pápa városának reformálását állítva a középpontba arra az álláspontra helyezkedik, hogy a mezőváros nem a hagyomány szerinti 1531-es évben Török Bálint alatt, hanem az 1550-es években, Török Ferenc földesurasága idején csatlakozott az új vallási tanokhoz.

Szabó András a hazai reformáció egyik legtipikusabb régiójának, Északkelet-Magyarországnak a 16. század elejére vonatkozó történeti kutatási eredményeit tekinti át. Kiindulópontként azt hangoztatja, hogy a magyar reformáció korai szakaszához a nyugat-európai folyamatok analógiaként való használata nem visz közelebb, hisz sem a VIII. Henrik által felülről bevezetett anglikán egyház, sem pedig az augsburgi vallásbéke nyomán elterjedő német modell, a „cuius regio, eius religio” elv nem érvényesült. A szerző Tokaj-Hegyalja területére koncentrálni néhány, a katolikus egyháztörténet-írásban magát makacsul tartó nézettel polemizál. Ezek közé tartozik például, hogy a térségben a mohácsi csatavesztést követő évtizedekben tapasztalható nagyarányú kolostorpusztulás okait csak és kizárólagosan az új hitre tértek fosztogatásaiban kell keresnünk. Úgyszintén óvatosságra int az olyan nem bizonyítható, de nem is cáfolható feltevésekkel kapcsolatban, melyek szerint a térség első reformátorait a kolduló rendek szigorított regula szerint élő tagjai közt keressük. Szabó András a korszak hitmozgásait regisztráló átfogó igényű munka megírására még nem tartja elérkezettnek az időt, hisz „a 16. század egyház- és irodalomtörténete tele van későbbi keletkezésű és

szinte kiirthatatlan legendákkal, amelyek menetrendszerűen belopóznak az összefoglaló művekbe is...” (47).

Sion várai c. tanulmányában Petrőczy Éva merész analógiákkal kívánja tetten érni a „városok-falvak kommunális érték-megőrző szerepét” (167). Ezeket a távoli területekről hozott tapasztalatokat a magyar puritán irodalom kialakulásának és elterjedésének nézőpontjából igyekszik hasznosítani. A szerző a kultúrantropológiai megközelítés eredményeként megidézett korabeli képzetben élő városképek irodalmi megnyilvánulásaiival (pl. Nógrádi Mátyás, Czeglédi István, Csúzi Cseh Jakab vagy az erdélyi illetőségű, de Londonban élő Ádám János stb. művei) gazdagon illusztrálja szövegét.

A tanulmányoknak ez az első nagyobb csoportja tehát a mezővárosok kulturális és vallásszociológiai funkcióját helyezi előtérbe. Ezek a szövegek az irodalomtörténet sokrétű világán belül fokozottan juttatják érvényre a történetiség szempontrendszerét, módszereit és eszköztárát. A következő nagyobb csoportban ugyancsak történeti érdeklődés és a biográfia műfaja dominál.

Az 1580-as nádudvari veszedelemről szóló históriás ének (*Sásvár bég históriája*) kapcsán Ács Pál a hódoltsági terület egy renegát tisztjének, Sehszüvár bégnek tipikus életútját ábrázolja. Ez az izgalmas forráskritikai nyomozás tudósít a nép nyelvén naiv etimologizálással Sásvár bégre torzult nevű török katonai vezetőnek a pályafutásáról, sőt ezen felül élénk és hitelesnek tetsző személyiségrajzot is élénk tár.

A családtörténeti kutatás eredményeinek irodalomtörténeti aspektusaira hívja fel a figyelmet J. Újváry Zsuzsanna elő-

adása, aki a Mezőszegedi Szegedi család 16–17. századi felemelkedését vette nagytó alá. Az egyszerű kalmár sorból tehetős polgárrá vált család genealógiája nemcsak a házassági kapcsolatokra, társadalmi mozgásokra koncentrált, hanem a konfesszionálisra, s az ezzel szorosan együtt járó mecénatúrára is figyelmet fordított. A Szegedi család kultúratámogató tevékenységének a régi magyar irodalom olyan kitűnő alakjai voltak a haszonélvezői, mint például Szenci Molnár Albert vagy Szepsi Csombor Márton.

Kovács József László a provokatív címadásával „törökösnek” bélyegzett Simándi Bodó Mihály életútjának felvázolásával a tizenöt éves háború utáni egyházszervező tevékenység nehézségeit mutatja be az épp ekkortájt virágzó kereskedőváros, Ráckeve példáján. A „törökösség” vádjá – mint a szerző is hangoztatja – természetesen nem jogos a Heidelbergben peregrináló későbbi szuperintendens kapcsán, de meggyőzően kifejezi azokat a kedvezőtlen körülményeket, amelyekkel egy hódoltsági területen élő egyházkerületi vezetőnek szembe kellett néznie.

Szűkebben értelmezett irodalmi szempontokat érvényesít a kötet öt tanulmánya. Amedeo Di Francesco szövegében műfajelméleti és kutatásmetodikai problémát feszeget, egyben a zsoltárparafrázisok és bibliai históriák megközelítésének egy lehetséges új irányát vázolja fel. A korai magyar nyelvű írásbeliség két jellemző műfajának tudós vizsgálata kapcsán hangoztatja, hogy idejétmúlt az a hozzáállás, amely ezeket az alkotásokat nagyjából a reformáció vallási és propagandisztikus megnyilvánulásaként értékeli. A szerző koncepciója szerint korszerűbb az a mód, amely e műveket a bibliai hagyomány és a

művészi gondolkodás kölcsönhatásában ragadja meg.

Oláh Szabolcs az eszkatologikus várokozás hitében élő gyülekezet nézőpontjából teszi vizsgálat tárgyává Melius Juhász Péter igehirdetői gyakorlatát. A tanulmány igazodik ahhoz az integrált világképhez, amely a debreceni szuperintendens világlátását és szövegvilágát jellemzi, azaz egyszerre érvényesíti a dogmatika, a valláserkölcs, a vallásszociológia, a filozófia, a politikai bölcelet stb. szempontrendszerét. Mindezeket az eltérő eredőjű hatásokat Melius prédikációiban Oláh Szabolcs szerint a következetesen alkalmazott melanchthoni retorikai és dialektikus szemlélet fogja össze.

Az antitrinitáriusok neves képviselőjének, Karádi Pálnak Apokalipszis-kommentárját alapul véve Balázs Mihály az 1570–80-as évek hitvitázó irodalmának bonyolult világába kalauzol. A szerző Karádi műve kapcsán felhívja a figyelmet arra, hogy abban a Jelenések könyvének magyarázata mellett erőteljesen érvényesül a prédikáló jelleg. Két teológiai tanítás rekonstrukciójára is vállalkozik a szövegmozaikok segítségével. Ezek közül az egyik a test és lélek viszonya a túlvilágon; a másik az ördög mibenlétének fejtegetése. Ez utóbbi kapcsán a Bornemisza-szakirodalomhoz is hozzászól, s a Nemeskürty István által megrajzolt, középkori démonológiai gyökereket felfedezni vélő ördöggépet vitatja.

Geleji Katona István szakirodalmi recepciójának áttekintését kiindulópontként használva Heltai János az erdélyi püspök terjedelmes életművének eddig elhanyagolt szegmensére, igehirdetői szemléletére és gyakorlatára hívja fel a figyelmet. Két latin és három magyar nyelvű posztillájá-

nak előszavát vizsgálva Geleji Katona hivatásértelmezésére ill. lét- és öndefiníálására fordítja a figyelmet.

Expresszív portrét fest a 17. század közepének érzékeny lelkületű prédikátoráról, id. Köleséri Sámuelről Csorba Dávid. Köleséri igehirdetői működése a protestantizmus külső körülmények által keltett válságkorszakára, az 1660–1680-as évek idejére esik, azonban emberi kvalitásaiból adódóan nem a harcos egyház, hanem a kegyességi gyakorlat képviselője. Joggal állapíthatja meg a dolgozat szerzője, hogy a „tematikus beszédek a maroknyi magyar nemzetnek kínálták a megtérés és az igaz kegyesség útját. (...) A debreceni prédikátor kegyes lelki feddései, intései az igaz keresztény embert önvizsgálatra, közösségépítésre, a legnehezebb időkben való kitartásra, a tényleges praxis pietatisra készítették fel.” (184.)

Az utóbb tárgyalt tanulmányok közös jegye, hogy szövegcentrikus elemzés és értelmezés révén kapcsolódnak a konferencia témájához. Az alkotásokat középpontba állító vizsgálódás azért is fontos, mert bár az utóbbi időben sorra jelennek meg a protestáns igehirdetők prédikatori tevékenységét elemző tudományos munkák, de még mindig igen nagy a restancia ezen a területen.

A protestantizmus belügyein való túltekingésre, a hitújítás külső megítélésének ábrázolására két tanulmány vállalkozik. Nagy Levente az erdélyi protestáns arisztokrácia 16–17. századi expanziós törekvéseit egyszerre értékeli a magyar és a román szakirodalom tükrében. Ennek illusztrálására két könyvet vesz alapul, amelyek a román írásbeliség legkorábbi forrásai közé tartoznak. Az egyik egy 1560-ban Brassóban megjelent káté, amely hasonló-

ságot mutat Luther *Kis Kátéj*ának és Batizi András *Keresztényi tudományról való rövid könyvecske* című munkájának szövegérszleteivel, míg a másik egy 17. századi kéziratosszoltárfordítás.

A reformációra adott katolikus válasz egy római családi levéltárból újonnan előkerült fontos forrását, az ekkor éppen egri püspök Lippay György relációját ismerteti Tusor Péter. A Rómába küldött *ad limina* jelentés egyaránt hiteles képet fest az ellenreformáció megfontolt stratégiájáról és nehezen kezelhető anomáliáiról, ezért is öröndetes, hogy a tanulmány az eredeti levél fordításával együtt időközben megjelent a Levéltári Közleményekben (2002, 199–241).

A tanulmánykötet zárásaként három tanulmány a protestantizmus 18. századi állapotának egy-egy vetületét tárja szemünk elé. Bagi Zoltán Szentes mezővárosának hétköznapijait mutatja be a helyi református felekezet három személye (Béla István, Gál István és Kiss Bálint) által

vezetett ekléziatörténet ismertetésével. Novák László Ferenc az írásbeliség nagy-körösi történetéről szolgál fontos adatokkal. Arany János és elsősorban Orczy Lőrinc pályájára tekintve a két költő mezővárosokhoz fűződő viszonyát tárgyalja H. Kakucska Mária.

A régi magyar irodalom kutatásának különösen erős jellemzője az interdiszciplináris jelleg, művelői nagymértékben támaszkodnak a társ- és segédtudományokra. A *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)* című tanulmánykötet jó példája ennek a különböző szakmák közötti együttműködésnek. A változatos tematikájú és módszerű tanulmányok eredményeinek a szakmai köztudatba emeléséhez segítséget jelent a kötet kronologikus szerkesztési elve, és az ezt kiegészítő betűrendes névmutató. S ezt a könnyebb eligazodást kívántuk recenzióinkban mi is szolgálni, amikor a kötet tanulmányait tematikus kategóriák alapján tekintettük át.

Mercs István

BÍRÓ BÉLA: A TRAGÉDIA PARADOXONA

Budapest–Kolozsvár, Liget Műhely Alapítvány–Polis Könyvkiadó, 2006, 247 l.

Bojtár Endre írja egy helyütt, hogy az irodalomkritika csak akkor töltheti be feladatát, ha óvatosan bánunk saját és türelmesen mások véleményével. A Madách-szakirodalomban kivételnek számít az olyan szakmunka, amely eleget tesz e kettős elvárásnak. Az 1990 óta eltelt időszak csak rontott a „süketek párbeszédén” (S. Varga Pál). Műkedvelők, autodidakták, dilettánsok keresték és keresik a *Tragédia* megfejtését. Volt, aki Madách horoszkópjában, más szerelmi életében, betegségeiben vagy rajzaiban vélte megtalálni a drá-

mai költemény zárjához a Nagy Kulcsot. Igaz, ez általános jelenség a történelmi vagy vallási próféciaként is olvasható remekművek esetében. (Például a Dante-kritika a két világháború között futotta le gnosztikus, rózsakeresztes, ezoterikus körre.) A Madách-kutatásba „kívülről” érkező kísérleteket hiba sommásan megítélni. Egyrészt komoly károkat okoz ez a jelenség. Képtelen legendák születnek a költőről, a kancsal *Tragédia*-interpretációk pedig a más olvasatokkal szembeni ellen-szenvről és az értelmezői csallhatatlanság-

ba vetett hitről árulkodnak. Ugyanakkor hatásuk ösztönző is lehet: a Madách-filológia térképének – ideológiai okokból – fehéren hagyott foltjaira hívhatják fel a figyelmet.

A Tragédia paradoxona egymaga példázza a szubverzív Madách-olvasatok szinte minden buktatóját. Tanulságos a monográfiával való ismerkedést az utolsó oldalakkal kezdeni. A *Szinopszis*ban Bíró Béla azt írja, hogy módszere „a Madách-dráma minden vonatkozásban ellentmondásmentes értelmezésére teremt lehetőséget” (240). Önbizalma azonban csak addig lefegyverző, amíg a *Könyvészet* szakmai tanácsalanságot sejtető zuhatagába bele nem pillantunk. Itt szépirodalom (Dante, Flaubert, József Attila) és számos tudományosan súlytalan ismeretterjesztő munka található. (Például a szerző exegetikai kérdésekben Gecse Gusztáv 1978-as *Bibliai kislexikonjára* hivatkozik.) Az pedig kifejezetten baljós jel, hogy a legtöbb művet Bíró Béla neve alatt olvashatjuk, és a mutató tanúsága szerint legnagyobb előszeretettel is saját, korábbi írását idézi. Ha alaposabban megismerkedünk a kötettel, a gyanú bizonyossággá válik: *A Tragédia paradoxona* legalább olyan terjedelemben szól szerzőjéről, mint Madáchról. Sőt, egyes fejezeteknél nehéz csendre inteni a gyanakvás ördögét, hogy Madáchban csupán jó cégérre lelt Bíró Béla, hogy a költő neve alatt életfilozófiáját népszerűsítse. A recenzens nem tekinti feladatának, hogy ezzel részletesebben foglalkozzon, hiszen irodalomkritikai vonatkozása nincs. Annyi azonban elmondható, hogy Bíró Béla valamiféle ezoterikus antiintellektuális populizmus híve. Erre utal, hogy a szerző prófétai hevülettel ostromozza korunk logocentrizmusát, a kartéziánus tudo-

mányelméleteket, és úgy általában a „posztmoderneket” (199), mert kultúrájuk „steril spekulációja (...) az emberi létezés alapjait, a bolygó életét fenyegeti” (210). Mivel világunk Lucifer prédájává lett, inkább a középkor és a távoli kelet miszticizmusát találja vonzónak, amikor a „minden Egész” még nem törött el. Ha az ige hirdető részeket lehámozzuk Bíró Béla gondolatmenetéről, akkor érkezünk kötete legbosszantóbb rétegéhez: természettudományos fejtegetéseikhez. A szerző a reneszánsz polihisztorok pózában értekezik a kvantumfizika, az elemi részecskék, az antianyag, a görbült tér természetéről, és kínos kontárkodással képtelen elméleteket gyárt. „...az Antivilág világunk pontos reciprok mása, melynek Anti-Ádámja (méréseit tekintve) épp annyival lenne kisebb a legkisebb e világbeli kiterjedésénél, az ún. Compton-hullámhossznál (10^{-15} m), mint ahányszor a világunkbeli Ádám nagyobb annál.” (132.) „...az antivilágban az antigömbre rajzolt kör átmérője az antigörbület mértékével (azaz a »pozitív« görbület mértékének reciprokával) arányosan megrövidülne, míg a valóságos gömbre (például a földfelszínre) rajzolt körök átmérője, mint láttuk, a görbülettel arányosan megnyúlna.” (199.) Az efféle, „Élet és Tudomány ihlette” (198) terjedelmes kitérőkkel hasonlóan járunk, mint a szerzői jeremiádokkal. Átlapozással még csak kicselezni sem lehet őket, mert a legváratlanabb helyekről leskelődnek az olvasóra. Például az ígéretesnek tűnő (és a recenzensnek legnagyobb csalódást okozó) „Madách és Dante” fejezetben Bíró Béla fél tucat oldalon át a négydimenziós hipergömb sajátosságain tűnődik. Hogy mit szolgálnak ezek a passzusok? Talán a szerzőnek azt a tételét hivatottak bizonyí-

tani, hogy a beavatottak – tehát a különféle spiritisza, okkult, ezoterikus tanok követőinek – intuitív világképét, a „gnosztikus androgünikát” utólag bizonyosan igazolják majd a modern természettudományos felfedezések.

A következő – a kötet első felét uraló – téma sem irodalmi, hanem vallás- és eszmetörténeti. Bíró Béla először az antik gnosztikus dualizmus, majd a szabadkőműves miszticizmus tételeit ismerteti. Bár az itteni fejezetek sokszor öncélúnak tűnnek, és a kötet második, a *Tragédiát* értelmező részéhez fűződő kapcsolatuk igencsak homályos, mégis ezek monográfiájának legérdekesebb oldalai. Két kritikai megjegyzést itt is kell tenni. A fenti áramlatok javarészt szépirodalmi szövegekből rekonstruálhatóak, és azok az összefoglalások, amelyekre a szerző támaszkodik és hosszasan idéz (Giacomo Filoramo és Hans Leisegang összefoglalása), természetesen átmonologizálják, leegyszerűsítik a szövevényes és ellentmondásos mítoszokat. Így Bíró Béla a kivonat kivonatát adja. A legnagyobb gond mégsem ez, hanem hogy a szerző itt sem tud megálljt parancsolni burjánzó ötleteinek. Oldalról oldalra kultúrtörténeti szököár zúdul az olvasóra. Palamasz Szent Gergelytől a zen buddhizmuson és a kínai jin-jangon át Rudolf Hessig csapong a szerző, és ez az impresszionista kritizmus az igazolható hatástörténeti kapcsolatokat is elsodorja. Sajnálatosan Giambattista Vico, Jakob Böhme, Novalis, Wieland, Wilhelm Jordan vagy Alekszej Loszev neve is alámerül ebben a szélesen hömpölygő áradatban, pedig esetükben Bíró Béla eszmetörténeti párhuzamai ígéretesnek tűnnek.

Ha *A Tragédia paradoxonáról* lehámozzuk szerzője életfilozófiáját, termé-

szettudományos és kultúrhistorikus asszociációit, Madách-monográfiája egy tanulmánnyá zsugorodik. A kötet második felében olvasható, huszonhárom mozaikból álló műelemzés elméleti alapjairól a szakirodalmi jegyzék nem nyújt támpontot. Itt ugyanis népszerű teoretikusok (Bahtyin, Derrida, Eco, Gadamer, Habermas, Jakobson, Jefferson, Lacan, Lyotard, Man, Ricoeur) egymással összeegyeztethetetlen és a kötet gondolatmenetében jószerével semmilyen szerephez nem jutó műveit találjuk. Már a monográfia célkitűzése is elméleti tanácsalanságról árulkodik, valamint arról, hogy Bíró Bélának milyen kusza elképzelései vannak az irodalmi műalkotás létmódjáról. „1. A kutatók többsége mélyen meg van győződve, hogy a *Tragédia remekmű*, azaz esztétikailag koherens alkotás. 2. Mégis (ugyanakkor, ugyanott és ugyanabban a vonatkozásban) újra és újra el kell ismerniük, hogy a mű – egészen alapkoncepciójáig – tele van *feloldhatatlan ellentmondásokkal*, azaz esztétikailag inkohere ns.” (5.) „Az adekvát értelmezési keret megtalálásához két lehetőséget kell megvizsgálnunk: 1. Milyen összefüggésben állnak egymással a mű egységes értelmezésekbe integrálhatatlan (paradox) vonatkozásai? 2. Van-e vagy vannak-e olyan – a Madách-életrajzból ismert – megközelítési lehetőség(ek), mely(ek) eleddig felderítetlen(ek) maradt(ak)?” (8.) A szerző mindvégig összekeveri a formális, az ontológiai és az esztétikai logika fogalmát, így homályban marad az is, mit ért „adekvát”, „inadekvát”, „egységes”, „reális” értelmezésen. Mindez valószínűleg természettudományos érdeklődésének hatása. „...a műalkotás különböző befogadóiak értelmezése során megkonstruált változatai ugyanúgy egysé-

get alkotnak, mint ahogyan az ablak előtt álló meggyfa különböző tér- és időbeli nézőpontokból feltárulkozó (végső soron ez esetben is »megkonstruált«) képei.” (9.) A *Tragédia*-interpretációk konstitutív egységének elmélete természetesen kérdőjelezi meg az eddigi Madách-szakirodalom egészét. Mivel Bíró Béla nem érzékeli, hogy az irodalmi mű újabb olvasatai nem leváltják, hanem kiegészítik a régebbieket, ezért monográfiájában a végső, minden eddigi kísérletet kiszorító, sőt megsemmisítő értelmezésre törekszik. A *Tragédia* világának tíz „paradoxonját” sorolja fel, amelyekbe szerinte ez idáig beletört az értelmezők bicskája. Az első kettő az Úr és Lucifer metafizikai küzdőteréből fakad: számukra a drámának nem lehet igazi konfliktusa, sem tétje. A *Tragédia* derűlátó végkifejlete és a látott történelmi színek reménytelensége között is feloldhatatlan az ellentmondás. Úgy tűnik, a főszereplőket is következtelenül rajzolta meg Madách: az Úr változó, szeszélyes, gyarló figura, Éva egyszerre ösztönlény és bölcselő, Lucifer és a matézis viszonya pedig értelmezhetetlen. A bibliai keretbe ágyazott mű a VII. (konstantinápolyi) szinben a keresztény erkölcszociológia számára elfogadhatatlan módon teszi viszonylagossá a bűn és az erény, illetve a homousion és homoiusion fogalmát, és a drámai költemény – az aszkézis helyett – a szabad szerelem kultuszát hirdeti. Mivel a fenti ellentmondásokat a Madách-szakirodalom Alexander Bernáttól Barta Jánoson át S. Varga Pálig gazdagon tárgyalja, ezért a tizedik (elsőként Szász Károly által meglátott) paradoxon a szerző szívének a legkedvesebb: hány álomleírás szerepel *Az ember tragédiájában*? Bíró Béla szerint Éva nem álmodhatta ugyanazt, mint a történelem

luciferi verzióját látó Ádám, hanem históriánk angyali oldalát kellett átélnie. Hipotézise bizonyítására két érvet hoz fel. Mi magyarázza a XV. színben Éva kedélyességét, ha Ádámmal együtt látta az emberi nem létének és küzdelmeinek céltalanságát, illetve honnét lehet tudomása Krisztus eljövételéről? „Ha úgy akarja Isten, majd fogamzik / Más a nyomorban, a ki eltörüli, / Testvériséget hozván a világra.” (XV, 96–98.) Bíró Béla úgy véli, hogy „Ádám érzéki-racionális álma (Lucifer világáról) és Éva érzékfeletti-irracionális álma (az Úr világáról)” (170) a dráma paradoxonjait „egy csapásra” megszünteti. Csakhogy tételének megfogalmazása már önmagában is tautologikus, elméletileg és filológiaiilag tarthatatlan. Egyrészt egy irodalmi mű interpretációjának alapja mindig nyelvi-fenomenológiai természetű. A *Tragédia* szövege pedig nem ad elégséges támpontot Éva álmának rekonstruálásához, hiszen a drámai költemény univerzumát megteremtő dialógusok ezt nem formázzák meg. A „milyen lehetett volna, ha megírja Madách” pedig parodisztikus műelemzői ötlet. De a másik szerzői tétel sem tartható, hiszen Krisztus keresztáldozatában a luciferi verziót álmodó Ádám is hisz: „Az egy világot váltotta meg ez által...” (VII, 123).

Bíró Béla a többi paradoxon „minden vonatkozásban ellentmondásmentes” (240) feloldását a gnosztikus dualizmus androgün teljesség és tökéletesség tanán alapuló fogalomrendszerétől reméli. A szerző olvasatában a *Tragédia* Urának antropomorf gyengéi azt bizonyítják, hogy nem lehet azonos az igazi, tehát tökéletes és felfoghatatlan Atyaistennel, csupán a plérómából kiszakadt (és Luciferhez hasonlóan) korlátolt Démiurgosz. Ez az okoskodás már ott sántít, hogy egy irodalmi alkotás-

ban a nyelvbe vetettség törvényszerűen lét- és ismeretelméleti korlátokat emel. Maga a beszédmód antropomorfizál, bárki is legyen a mű szereplője. Így a szépirodalom minden zsidó-keresztény istenalakjáról – az Ószövetség vagy a mi *Szigeti veszedelmünk* Mindenhatójáról is – belátható, hogy Démiurgosz. De nem ez Bíró Béla legnagyobb csúsztatása, hanem annak bizonyítása, hogy Madách tollát miért vezette az antik gnosztikus dualizmus, illetve a későbbiekben keletkezett rózsakeresztes, templomos, simoniánus, szabadkőműves misztika. Először a szerző a biztosnak hitt pozitivistá ösvényen indul el. Azt nyomozza, Madách hol találkozott a gnosztikus áramlattal, vannak-e a könyvtárában, leveleiben, kézírataiban vagy egyéb írsaiban erre utaló nyomok. De tucatnyi találaton, feltételes módon és kérdőjelen átbukdácsolva végül el kell ismerie, hogy hatástörténeti érvei bizonytalanok, hiszen a titkos tanítások recepciója rekonstruálhatatlan, ezért csak „puszta koincidenciákra” (208) alapozhatott. Ám ez nem szegi kedvét, és könnyedén paradigmát vált. „Heurisztikus” (211) indokok következnek: lehet, hogy nincs kellő számú dokumentum, de a dualisztikus összefüggéseknek „Madách – pusztán az intellektuális intuícióra alapozva – bizonyosan tudatában volt” (137), és „a gnosztikus hagyomány öntudatos vagy öntudatlan követőjének tűnik” (139). Ezután a lejtőn már nincs megállás. „A szövegben a jin és a jang minden meghatározó jellemvonása kimutatható. Itt is teljesen mindegy, voltak-e Madáchnak a kínai filozófiára vonatkozó ismeretei...” (141). Bíró Béla végül azt is lehetségesnek tartja, hogy a költő (Marx és Darwin kortársaként) azért rejtette a monizmus álarcába dualizmusát, mert

félt az eretnkség vádjától. Végül szemrehányással illeti Madáchot, amiért nem emlékezett meg leveleiben, *Tragédiájához* fűzött kommentárjaiban gnosztikus ihletőről – „Lehetséges, hogy valaki ilyen mértékben ne legyen tisztában azzal, amit létrehoz?” (211.)

A *Tragédia paradoxonát* a műelemzői hitvallás teszi igazán meghökkentő olvasmánnyá. Bíró Béla Madách művét valamilyen apokaliptikus, látnoki szövegnek tekinti. Ezért a drámai költemény értelmezőjeként két szempontot vizsgál. Egyrészt azt, hogy a költő próféciait igazolta-e a történelem vagy a tudomány, másrészt, hogy a gnosztikus, okkult, ezoterikus áramlatok (igaznak vélt) metafizikai rendjét hűen ábrázolja-e *Az ember tragédiája*. Mint látható, fel sem ébred Bíró Bélában a gyanú, hogy irodalmi művet és nem tételes vallási vagy filozófiai manifesztumot elemmez. A monográfus nem tartja tiszteletben Madách szabálytalan tehetségét és *Tragédiájának* öntörvényű világát, egyetlen cél vezérli, hogy téziseit mindenáron igazolja. Ehhez az összes lehetséges műelemzési bűvészmutatványt segítségül hívja. A drámai költeményt prózává parafrázeálja, a lírai alanyt összekeveri a költővel. Szelektíven idéz: csak bizonyítékait kutatja a szövegben, az ellentétes helyekről megfeledkezik. De itt sem tud mértéket tartani. A *Tragédia* szereplőit elkezdi hús-vér, létező alakoknak tekinteni. Lucifer „folytonos tudati kontroll alatt cselekszik” (190). Olykor tanácsaival segíti őket, hogy igazuk legyen, máskor parázs vitába száll velük. „Az utolsó mondat (»az ember célja a küzdés maga«) azonban egyszerűen nem igaz.” (118.) Ez a parttalan szubjektívizmus, pártosság és az irodalmi, esztétikai szempontok semmibe vétele magyarázza,

hogy a szerző *Az ember tragédiájának* nyelvi-fenomenológiai „paradoxonjairól” szót sem ejt. (Gondolhatott volna a romantikus képalkotás és a fogalmi stílus aporiájára vagy az antinomikus beszédmódba kódolt mítoszkritikára.)

Bíró Béla különösen a mai irodalomelméletekkel áll hadilábon. Bár mindvégig óvja a *Tragédiát* és „egészséges szellemiségű olvasóját” (156) az „emberi világ pusztulását” (210) előkészítő szellemi mozgalmaktól (különösen Jacques Derridára neheztel), de az apologéta szerepe mögött mélységes tájékozatlanság rejtőzik. A szerző összekeveri a dekonstrukció és a hermeneutika elméletét és módszertanát, illetve a műalkotás és az olvasat koherenciájának paradigmáit. „...a műalkotás »részei«-nek inkompatibilitása nem a mű, nem is a befogadás immanenciájára, hanem kizárólag az inadekvát vizsgálati módszerre, azaz a bevallottan »logocentrizmus«-ellenes, de gyakorlatilag szélsőségesen logicista (azaz következetesen következtelen) posztmodern vizsgálódási módra vezethető vissza.” (155.)

Bíró Béla kötetének egyetlen értékes pillanata a kor „egyezményes filozófiájának” bemutatása. A költő két bölcselkedő kortársának, Hetényi Jánosnak és Szontagh Gusztávnak az „elmélkedő, cselekvő és érzelmi élet” harmóniájáról szóló elmélete feltehetően hatott Madách világára. A lehetséges szellemi rokonságra először Barta János hívta fel a figyelmet, de a kérdés dokumentálása a szerző érdeme. Bár perdöntő bizonyítékokat itt sem tud felmutatni, érvei elgondolkodtatóak.

A Tragédia paradoxona mind koncepciójában, mind kompozíciójában elhibázott munka. Mégsem Bíró Béla szereptévesztései és minden oldalon tetten érhető pontatlansága, felkészületlensége teszi ellen-

szenvessé a kötetet, hanem elfogadhatatlan hangneme. A magabiztosság már az első oldalon átcsúszik szerénytelenségbe, majd állandósul a kioktató, pökhendi, gyakran gunyoros hang. (Itt jegyzem meg, hogy a szerző jegyzetelése kifürkészhetetlen logikát követ, néha a főszövegben, máskor meg alul jelennek meg a hivatkozások, vagy nem is találunk effélet. Rendszeresen él ugyanis a „kutatók többsége”, „kutatók általában”, „sokan vélik úgy”, „a *Tragédia* kommentátorai” stb. fordulattal, de sehonnet nem tudjuk meg, kikre, milyen szakmunkákra céloz.) Viszont azok, akiket megemlít, nem járnak jól. Itt is különösen a „posztmodernekre” neheztel, de egy-egy huszáros kardcsapással mindenki megkapja a magáét. Ugyanis Bíró Béla értelmezésében a Madách-filológia korábbi alakjai nemcsak korlátoltak, hanem becstelének is. Életrajzírói például eltítkolják a nagyközönség előtt, hogy Madách „szakképzett filozófus” (53). Sőtér István „siet (...) eljelentékteleníteni” (88) a költő okkultizmusát. „Arany – maga is a modernitás északultuszának hatása alatt – föl sem fogja Madách valódi intencióját...” (114); Mezei József „a szöveg minden problematikus aspektusát megkerüli” (10). Bárdos József, Belohorszky Pál vagy Eisemann György *Tragédia*-elemzésének Kierkegaard-párhuzamai „kétségbeesett próbálkozások”, melyekre Bíró Béla kötete után „nincsen már szükség” (121). Máté Zsuzsanna olvasata egy „félreértés”, amelyet „föltétlenül el kell osztatni”, mert a „*Tragédia* alapellentétének kijelölésére bizonyosan alkalmatlan” (122–124). Leginkább S. Varga Pál „tévútra” tévedt *Tragédia*-értelmezése bőszíti. Madách jeles monográfiájának „a posztmodernre is kacsin-

gató elemzési módszere (...) alapjaiban elhibázott” (158), és „végkövetkeztetése ... (a posztmodern ideológia egészére érvényesen) csakis hamis lehet” (187). Bíró Béla tollát nem az óvatosság és a türelem, hanem a görcsös bizonyítási vágy és a harag vezeti. Hogy láthatóvá váljanak céltablái, hosszasan idézi ellenfeleit. De ez kétélű fegyvernek bizonyul, mert még szembeötlőbbé válik a szakmai távolság, amely a szerzőt vitapartnerétől elválasztja.

A Tragédia paradoxonának főlényes hangja csak a zárszóban szelídül meg. „Hipotéziseimet megpróbáltam ugyan

meggyőző érvekkel igazolni, de hogy értelmezéseim valóban jogosultak-e, annak bizonyítását csak a dráma minden fontosabb részletére kiterjedő nyelvi, filozófiai, szerkezeti elemzése nyújthatja.” (212.) Vajon mi gátolta Bíró Bélát, hogy az édesvíz-kiadványokba illő lapos bölcselkedések és természettudományos zagyalékok helyett ezekről írjon? Monográfiájának utolsó lapjain alkotás-lélektani spekulációival ajándékozza meg olvasóit: azon tűnődik, írhat-e dilettáns remekművet. Az irodalomtudományban aligha.

Balogh Csaba

AZ ÉRTELMEZÉS SZÜKSÉGESSÉGE. TANULMÁNYOK KERTÉSZ IMRÉRŐL

Szerkesztette Scheibner Tamás és Szűcs Zoltán Gábor, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2002, 217 l.

Az értelmezés szükségessége című tanulmánykötet alig néhány héttel azt követően jelent meg, hogy a Svéd Akadémia Kertész Imrének ítélte oda a 2002. évi irodalmi Nobel-díjat. A könyvnek azonban semmi köze nem volt a hirtelen támadt széleskörű (és sok esetben roppant fölszínes) érdeklődés látványos megnyilvánulásához, vagy annak gyors és méltatlan kiszolgálásához. A legcsekélyebb mértékben sem konjunktúra-kiadványról volt szó, hanem olyan igényes értekezések megjelentetéséről, amelyek több éves, kitartóan szorgos kutatómunkát dokumentáltak. A szerkesztők olyan írásokat válogattak össze, amelyek kevés kivételtől eltekintve igencsak produktívnak bizonyultak. Ezt erősítheti meg a kötet mostani, négy évvel későbbi tüzetes újraolvasása is, ami ezen túlmenően – az utóbb megjelent monografikus feldolgozások (időrendben e sorok

írójának, valamint Vári Györgynek a könyvei) és a tárgykörben született diszsertációk (pl. Molnár Sára munkája), cikkek ismeretében – a Kertész-recepció alakulásának mélyebb megértésével is kecsegtet. A Scheibner Tamás és Szűcs Zoltán Gábor által szerkesztett tanulmánykötet, amely többé-kevésbé egy 2002 áprilisában megtartott konferencia anyagát adja közre, ugyanis részben összefoglalja a kilencvenes évek Kertész-értelmezéseinek fő irányait, másrészt észleli, kijelöli és megerősíti azokat a kérdéseket – a narratív identitás tanától a kettős olvasói távlaton át az irónia és a transztextusok szerepéig –, amelyek az interpretációkat mindmáig alakítani voltak képesek.

Egyet lehet érteni az utószót már a Nobel-díj odaítélésének tudatában megfogalmazó Radnóti Sándornak azzal a megállapításával, hogy „*Az értelmezés szükséges-*

sége elsősorban Kertész írói és gondolkodói *radikalizmusával* foglalkozik.” (213.) A *Sorstalanság*ot e tekintetben is méltán középpontba állító kötet – többnyire pályakezdő irodalmárokból álló – szerzői valóban leginkább arra tesznek kísérletet, hogy megragadják Kertész Imre írásművészetének rendbontó, szokatlan, provokatív elemeit. Azokat a nem egyszer bonyolult műfaj történeti, narratológiai, diskurzív, esetenként retorikai hatáseffektusokat, amelyek éppenséggel még a szélesebb művelt publikum számára is próbatétellé teszik az író regényeinek olvasását. S azokat a gondolkodástörténeti összefüggéseket, amelyek számbavétele nélkül képtelenség a maga összetettségében kontextualizálni az életmű egyes darabjait. A tanulmányok szerzői a *Sorstalanság* terjedelmes és tüzetes tárgyalása mellett *A kudarcot*, a *Jegyzőkönyvet* és *Az angol lobogót* elemzik, s számos esetben szóba hozzák és citálják Kertész esszéit is. A művek ilyenén szelekciójában az ízlésdöntések mellett alighanem van némi esetlegesség is: a *Kaddis* például feltűnően kevés figyelmet kap, a *Gályanaplóról* alig, az író második kötetéről (*A nyomkeresőről*) pedig egyáltalán nem esik szó. S mivel nyilvánvalóan nem valamilyen áttekintő tabló közzétételére vállalkoztak a szerzők és a szerkesztők, így legfeljebb azt érdemes mérlegelni, hogy az illető értelmezések mennyiben képesek visszaigazolni a „műválasztás” indokoltságát. Míg a *Sorstalanságról*, *A kudarcról* és *Az angol lobogóról* szóló elemzések többsége fényesen bizonyítja szöveg és elemző együttműködésének produktivitását, addig a *Jegyzőkönyv* esetében e tekintetben alig találni meggyőző érvet. S mindez alighanem összefüggésben áll azzal, hogy a kötetben

meglehetősen nagy a színvonal-ingadozás: kiváló vagy jelentékeny értelmezői teljesítmények mellett gyöngye, zavaros érvvezetésű, sőt gyermekteleg próbálkozásokkal is találkozunk.

Az elvégzett munka, az interpretáció hozadéka, az értekezői csáberő jelentős eltérései a szerzők módszertani avatottságának és elemző készségének (nemegyszer) drámai különbségéből fakadnak. Mert igaz ugyan, hogy a kötetben szereplők közül számosan új szempontokkal, eladdig kiaknázatlan kontextuális lehetőségekkel, tovább árnyalható ötletekkel, irigylésre méltó műveltséggel rukkolnak elő, de csak néhányan képesek a műveket igazi *irodalmi érzékenységgel* olvasni, s elemzési műveleteiket követhetően színre vinni, vagyis a szövegek *megalkotottságára* vonatkozó megjegyzéseiket arányosan összekapcsolni a művekben megfogalmazódó lélektani-világképi-ideológiai referenciák kritikus számbavételével.

Ez utóbbiak sorában feltétlenül említésre méltó Kovács Béla Lóránt tanulmánya (*Az időbeliség tapasztalatának módosulásai Kertész Imre Sorstalanság című regényében*), amelyben a szerző a regény főhősének idő-tapasztalására vonatkozó megállapításait a mű narratológiai összetettségének pontos felvázolásával alapozza meg. Vagyis a regény különleges elbeszélés-szervezésének momentumaiból indul ki, s az így argumentált tanulságokat a bölcsélet kontextusában értelmezi – nem pedig fordítva. Nem véletlen, hogy az „elmondás mikéntjének” figyelmes számbavétele több olyan felismerést, olvasási ajánlatot tesz lehetővé, amelyek utóbb a *Sorstalanság* értelmezésének megkerülhetetlen kérdésévé váltak: ilyen például a naplószerű távlat, a felidézett és a felidéző

én közötti távolság csökkentése, elvárás és tapasztalat feszültsége és ezzel összefüggésben a főhős utólagos eszményítésének elhárítása. Kovács Béla Lóránt avatott és érzékeny elemzése a *Sorstalanság* erkölcsi példaértékét azért képes meggyőzően felmutatni, mert azt a regény narratológiai alkatával kapcsolja össze: „Az emlék és az emlékezés közötti hasadás lényeges problémának tűnik tehát a könyvben (...). Ennek főként morális okai vannak: a közöttük lévő távolság nyilvánvalóan »meghamisítja« mindkettőt. Az egykori nézőpont felidézése a múlt jobb megértéséhez vezet, minthogy segíthet megválaszolni azt, ami utólag megválaszolhatatlannak tűnik: hogyan történhetett meg ez a rengeteg borzalom, hogy engedhették mindezt megtörténni azok, akik részt vettek benne.” (68.)

A *Sorstalanság*ról szóló másik fontos tanulmány az azóta már Kertész-monográfussá avanzsált Vári György tolla alól került ki (*Cselekményesítés, történelmi tapasztalat és a fenséges művészete*). Az érvelés középpontjában megint csak Kertész írásművészetének provokatív ereje áll, a történetmondásnak (és hozzáteszem: a *modális* alakitottságnak) az a sajátossága, amely (legalábbis a *Sorstalanság* esetében) szakít a zsidóüldözés ábrázolásának konvenciórendszerével, bevett kliséivel. Éppen ez a sok olvasót frusztráló jellegzetesség az, amely felveti a holokauszt legitim narrációjának megalapozhatóságára vonatkozó kérdést. Teljességgel adekvátan, hiszen a *Sorstalanság* fogadtatásában mindvégig fontos szerepet játszott és játszik a legitim történetmondás (cselekményséma, stílus, hangnem stb.) dilemmája. Ám nagyon úgy fest, hogy Vári némiképp leegyszerűsítve értelmezi White-ot, amikor azt írja, hogy „White viszont sok-

szor épp azt állítja, (...) hogy az események semmilyen szinten sem szólnak bele saját narrativizációjukba, sőt, épp ez White legfőbb tézise.” (120.) White ugyanis nem pontosan ezt állítja, például amikor Michelet-re, illetve Tocqueville-re hivatkozva a tények szelekcióját hozza szóba (*A történelmi szöveg mint irodalmi műalkotás = A történelem terhe*, Bp., Osiris–Gond, 1997, 75–77), azt feltételezván, hogy az esemény mint tény kölcsönös relációban van a narrativitással, amennyiben a történeti elbeszélést narratív sémák prefigurálják, s ezek már eleve megszabják a releváns tények szelekcióját. Az esemény és elbeszélés közötti kölcsönösség tehát azt jelenti, hogy az eseményt a narratíva, a narratívát pedig az esemény konstituálja. Ez kényszerítő erővel következik White-nak a történelem és az irodalom összeszövődéséről alkotott elképzeléséből. Hasonló nézetet képvisel egyébként esemény és elbeszélés relációjáról Reinhart Koselleck (*Vergangene Zukunft*) és Hans Robert Jauss (*Probleme des Verstehens*) is. Ezzel együtt Vári joggal állapítja meg, hogy White-nak nincs valódi érve a holokauszt relativizálásával, s általában is a történelemről szóló bizonyos elbeszélések illegitimitásával szemben. Ám ennek vélhetően nem az az oka, amit az értekező feltételez, hanem inkább az a súlyos nehézség, miszerint formalista-strukturalista nézőpontból képtelenség valamely elbeszélés legitimitásáról dönten. S minthogy – Koselleckkel szemben – White-nál hiányzik az értelmező hagyományban való szükségképpen bennefoglaltságának távlata, ezért nem is láthatja be a hatástörténet legitimációs erejének jelentőségét, vagyis azt, hogy nem minden elbeszélés hat, nem minden elbeszélés marad érvényben, vagy-

is *nem minden* (elbeszél) vélemény egyként vélemény. Éppen ezért a holokauszt-relativizálókkal szemben nem éppen White-ra érdemes támaszkodni, hanem a mérvadó történelmi és irodalmi elbeszélésekre. Olyanokra, mint amilyen például a *Sorstalanság*, amelynek erénye éppenséggel nem a történeti hitelesség, hanem az az esztétikai mozgósító erő, az az egyszerre meghökkentő, kétségbeejtő, provokáló és csábító hatás, amely megértésre és újraértésre ösztönöz.

Ezzel együtt Vári tanulmánya egyebekben roppant fontos szempontokkal bővítette a Kertész-recepció olvasói szereprepertoárját. Ezek többségét (az ironia és a fenséges vélhető szerepe, a Borowskival való összevetés produktivitása stb.) nem is e viszonylag rövid terjedelmű esszéjében, hanem – e sorok írójának korábbi megállapításait is argumentáltan bírálva – a 2003 tavaszán megjelent monográfiájában (*Buchenwald fölött az ég*) taglalta.

A kötet kiemelkedő írásai között Margócsy István tanulmánya („*Minden nincs meg*”) is feltétlenül említést érdemel. Az *angol lobogó* tüzetes és érdekfeszítő elemzésével nem csak azt bizonyította, hogy ez az elbeszélés Kertész elsőrangú művei közé tartozik, hanem azt is, hogy az életmű magyar prózatörténeti vonatkozásait is érdemes górcső alá venni. Margócsy az elbeszélés alkatát veszi számba a mondat szerkesztéstől az önkomentáláson át a történet határainak elbizonytalanításáig, s arra a következtetésre jut, hogy Kertész és Ottlik írásművésze között feltűnően nagy rokonság, számottevő különbségeikben is megnyilvánuló hasonlóság mutatkozik. E hasonlóság alapja, hogy „mindketten a társadalom végletes elidegenedtségét vévén alapul, a társadalmi-hatalmi viszo-

nyok radikális emberellenességét teljesen természetesnek állítván, keresik azt a beszédmódot, amely egy ilyen világfelfogásnak valamilyen szinten megfeleltethető lenne”, illetve, hogy „mindketten az egyedül értékesnek és értékhordozónak tekintett egyén és egyéniség szempontjából néznek az egyéniségellenes világra, azt keresik, milyen lehetőségei maradnak vagy maradtak a személyiség számára az önaffirmációhoz” (206). A magam részéről ezt a nem teljesen megalapozatlan gondolkodási sémát némiképp sommásnak ítélem: túlzottan is kézenfekvőnek egyfelől, nem teljesen evidensnek másfelől. Legalábbis az *Iskola a határon* példaértékét jóval összetettebbnek (vagy akár még ellentmondásosabbnak is) látván, amennyiben ott az individualitás és vele a morál kérdései teológiai transztextusok és történelmi utalások révén a közösségi-gyülekezeti ösztön (bennefoglaltság, cselekvés, távlat) kontextusában jelennek meg, mint ahogy nem kizárt, hogy a „személyiség mélyén” megőrződő megtartó erő még leginkább ezzel hozható összefüggésbe. Éppen ezért Kertészre sokkal inkább találónak érzem e tipizálás megalapozását, annál is inkább, mert nála például az egzisztencialista színezetű motívumoknak, így az önnön értelmétől idegen szubjektum – hol ironikus, hol tragikus – tapasztalatának, a mindenre kiterjedő értelemhiánynak és az inautentikus létezés elutasításának feltűnően nagy jelentősége van.

Schein Gábor gazdagon kontextualizált, precíz okfejtésű tanulmányának (*Összekötni az összeköthetlent*) egyik legfontosabb megállapítása így szól: „Amikor tehát Köves, de ebben az esetben írhatnám akár Kertész Imre nevét is, elutasítja a metaforikus beszéd direkt retorikai tulajdonításá-

it, felismervén ezek totalizáló jellegét, egyszersmind lemond arról is, hogy a holokauszt nyelvi integrációja révén az eddigieknél talán pontosabb, de mindenképpen másképpen torzító árnyak jelenjenek meg a történelem képén.” (110.) A holokauszt az az esemény, amely a megértés határaival szembesít bennünket, arra a „határterületre” taszít, ahol *csődöt mond a közvetítés* (a hasonlítás, a jelentésátvitel) minden fajtája. Ám ugyanakkor Schein arra az adottságra is felhívja a figyelmet, hogy az ábrázolás, a közvetítés lehetetlenségének esztétikai tapasztalatát mégiscsak *közvetítenie kell* a kultúrának és a művészetnek. E tekintetben beszédes, hogy a *Sorstalanságban* a főhős gyakorta hasonlítja össze az élet eleven valóságát irodalmi példákkal. A mesék és regények hőseire való hivatkozások a hasonlóságban rejlő különbségre, a hasonlítás csapdájára, a

megértés korlátaira hívják fel az olvasó figyelmét. Az előzetesen rendelkezésre álló tapasztalat, tudás és műveltség, valamint egy különlegesen szélsőséges élethelyzet közötti drámai távolságra. Kertész Imre művének feszítő ellentmondása – egyszerre fanyarul ironikus és visszafogottan tragikus hangoltsága – éppen abból fakad, hogy az európai kultúra nyelvén beszél e kultúra folyamatosságának megszakadásáról.

Az értelmezés szükségességének legjobb írásai éppen ezzel az ellentmondással és az ebből következő provokatív művészi eljárásokkal szembesítenek bennünket. Azokkal a fogas kérdésekkel, amelyeknek e kötetben való revelatív megszólaltatása nélkül ma lényegesen kevesebbet tudnánk az első magyar irodalmi Nobel-díjas írásművészetéről.

Szirák Péter